

AXİLKELEKLİ ÂŞIK HASTA HASAN*

■ Prof. Dr. Valeh HACILAR

Axılkelek-Çıldır bölgesi yüzyıllar boyunca Borçalı ile birlikte Azerbaycan'ın ve Anadolu'nun şiir ve san'at dünyası arasında manevî köprü rolünü oynamış ve bu ayrı ayrı saz söz ustalarının faaliyetinde, özellikle de âşık san'atında kendini daha dolgun ve aydın olarak ortaya koymuş; âşıklık geleneğinin gelişip yayılmasında eşsiz hizmet vermiştir.

Axılkelek bölgesinde yaşamış klasik sanatkarlarımızdan biri de hayatı ve sanatı efsanelerle süslenmiş, son zamanlara kadar sanat âleminde lâyük olduğu yeri alamamış kudretli saz ve söz ustası, hakk âşığı Hasta Hasan'dır.

Biz onun hakkında ilk yazımızı 1983 yılında *Sovet Gürcüstanı* gazetesinde 'Hasta Hasan Kimdir?' başlığı altında okuyuculara takdim etmiş, tarihe dayanan bazı bilgilerle Axılkelek bölgesinden topladığımız iki şiirini de makalenin sonuna ilâve etmiştik. O zamandan itibaren Hasta Hasan'ın şiirlerini toplamış, onun hayatına dair bilgileri aydınlatmaya çalışmış ve zaman zaman muhtelif kitap ve makalelerimde bu konuda bilgi vermişim. Şu hususu da belirtelim ki araştırmacı gazeteci dostum Ali Şamil'in Hasta Hasan hakkındaki çalışmalarını da takdire değer buluyorum. Konuyla ilgili araştırma ve incelemelerimiz devam etmektedir.

San'atkârın hayatına dair bazı karanlık noktalar hâlâ tam olarak aydınlatılamamıştır. Ancak bu tarihî şahsiyetten ve onunla ilgili rivayetlerden yola çıkarak arşiv belgelerine başvurmalıdır. Konuyla ilgili otaya çıkan problemleri bir kenara bırakarak araştırmalarımıza devam ettik ve arşiv belgeleri ışığında konumuzla ilgili çok değerli bilgilere ulaştık. Bu bilgiler ışığında Hasta Hasan hakkında yeni şeyler söyleyebiliriz.

Hasta Hasan, daha genç yaşlarında, usta âşık Kul Karanî'yle değişmiş, atışmış; âşıklık kudretini göstermiştir. Araştırmalarımızda tarihî kayıtlardan anlıyoruz ki, *Çıldır Nağı Beyin* iştirakiyle Hasta Hasan'ın gençlik yıllarda yapılan bu değişme, Nağı Beyin Çıldır-Ardahan bölgesinde nüfuz sahibi olduğu bir zamanda yani 1820-30 yıllarına tesadüf etmektedir.

Ağbabalı Âşık İskender'den kaydedilmiş *Hasta Hasan'ın Daşdıkkullar Yolculuğu* destan-rivayeti, bu fikrimizi kuvvetlendiriyor. Hasan'ın Borçalı'ya bu seferi, onun gençlik yıllarına rastlar. Borçalı'nın Bolus bölgesindeki *Daşdıkkullar* köyü sâkinlerinin Ağbaba-Axılkelek bölgesiyle tarihî ve akrabalık

bağları mevcuttur. XIX. yüzyıla ait tarihî kayıtlarda *Daşdıkkullar* köyünün adı bazen *Ağbabalı* olarak da gösterilir. Hâlihazırda bu köyde Ağbabalılar Mahallesi ve nesli var. Bu köy, Maşaver Çayı'nın bir tarafında, *İmirhasan* köyü de o çayın diğer yakasındadır.

Şu var ki kendi köylüleriyle Axılkelek'ten Borçalı'ya mısır almağa gelen Hasta Hasan'ın *Daşdıkkullar* köyü kenarında arabada uykuya dalması ve öküzlerinin bir tarlaya girmesine öfkelenen köy kızlarının onu taşla tutması, *imirhasanlı olarak tahmin etmeleri*, tabii ki onun Ahıska-Axılkelek bölgesinde yaşayan *imrehasanlı* oymağından olmasına değil, komşu *İmirhasan köyü sâkini* olmasına işaret etmektedir. Önceki incelemelerimde işaret ettiğim gibi *İmirhasan köyünün* adının *imrehasanlı* Karapapak oymağının adıyla fonetik benzerliğine ve neredeyse ilişkisine dair düşünceme hak kazandırmaktadır.

Çıldır-Axılkelek bölgelerinde yaşayan üstad âşıkların bundan iki yüz sene önce Borçalı'nın muhtelif yerlerine seyahatlerine, burada meclis kurmalarına, yerli âşıklarla dostluk ve yakınlık ilişkilerine dair ilgi çekici izlere rastlamaktayız. Onlardan biri de *Axılkelekli Usta Polat* idi. Hasta Hasan, 'bir' redifli divanisinde diğer âşıklarla birlikte ona da büyük bir değer atfetmişti. *Daşdıkkullar*'da toy meclisi kurmak için davet edilmiş, yaşça kendisinden hayli büyük, uta ve meşhur bir âşık olan Usta Polat'la bir seyahat sırasında tesadüfen görüşüyor ve değişiyorlar. Bu karşılaşma Hasta Hasan'ın üstün gelmesiyle sonuçlanıyor.

Bu hadiseden sonra onun şöhreti Borçalı'ya, Axılkelek'e, Çıldır'a, Ağbaba'ya ve diğer yerlere yayılıyor. Rivayete göre Hasta Hasan, o zamanlar 20 yaşlarında bir gençti ve 1820-30 yıllarıydı.

Hasta Hasan'la ilgili rivayetlerde geçen tarihî şahsiyetlerden biri de Hosbiya köyü beylerinden Dede Bey'dir. Tahrir Defterlerinde de adı geçen Dede Bey ve yakınları hakkında bazı izlere rastladık. 1828 yılında Rus kuvvetlerinin kuşattığı Axılkelek Kalesi 1000 nüfuslu, cesur Karapapak muhafızları ve küçük bir Osmanlı birliği tarafından yiğitlikle savunulmuş olsa da şiddetli çatışmalar sonucu 24 Haziranda düşer. Kale muhafızlarının çoğu şehit düşer. Axılkelek sancağının beyi Mutu Bey, esir olur ve sonraki askerî faaliyette Ruslara çok yardım eder. XIX yüzyılın ilk yarısında Axılkelek'te en büyük toprak sahihahlarına Mutu Beyin oğlu Dede Bey sahip olmuştur.¹

Hasta Hasan'ın Dede Beyle görüşmesi, "Hasta Hasan'ın Hosbiya beylerine şikâyeti" adlı destan-rivayette anlatılmaktadır. Orada sanatkârın ihtiyar yaşlarda olduğuna dair bilgiler var: "...Hasta Hasan artık 55-60 yaşına gelip çatmıştı." Buradan anlaşılmaktadır ki, Hasta Hasan'dan kısas almak isteyenler, onun kardeşinin oğlu Deli Bayram'ı bir iftirayla hapse attırırlar. Hükmü Hosbiya beyleri verir. Onların başında ise karargâh yüzbaşısı *Dede Bey vardı*. Elleri bir yana çatmayan hısım akraba Deli Bayram'ı kurtarmak için Ramazan Bayramından bir gün önce Hasta Hasan'ı Dede Beyin yanına gönderirler. Dede Bey, Hasta Hasan'ın Anadolu'dan gelmiş olan Âşık Ruhanî (muhtemelen Çıldır'ın Kunduzxev köyünden olan *Âşık İrfanî-V.H.*) ile değişmesini şart koşar. Ve Hasta Hasan galip gelirse Deli Bayram'ı serbest bırakacağına söz verir. Bu değişme Hasta Hasan'ın galebesiyle sonuçlanır ve Deli Bayram hapisten çıkar. Bazı araştırmacılar, bu hadisenin Axılkelek'in Ruslar tarafından işgalinden (1828) önce olduğunu yazarlar.

Hasta Hasan'ın doğduğu köy kesin olarak belirlenememiştir. Bu hususta üç üç ihtimal söz konusudur:

1. Axılkelek'in Dırgına köyü. Hâli hazırda Ermenilerin yaşadığı bu küçük köy XIX. Yüzyıl tarih kayıtlarında geçmektedir. Sanatkârın oralı olduğunu bize 1980'de Cavaxet'e yaptığımız folklor araştırmaları seyahatinde, Türkçe söyleyen Gürcü âşıkı *Eto (Ekvtime Davlaşeridze)* söylemiştir. Bu konuda 1983'ten itibaren muhtelif makale ve kitaplarımızda geniş bilgi verdik. Rusların işgalinden sonra Dırgına'ya Ermenilerin yerleştirilmesinden sonra bu köyü terk edip Lebis'e göç eden Hasta Hasan, hadiseyle ilgili *Âşık Eto'dan* yazdığımız aşağıdaki şiiri söylemiştir:

*Ermeni'ye yol açıldı,
Yuva saldı Dırgına'da
Yerli getdi, yersiz qaldı
Ecep haldı Dırgına'da.*

*Adına deyiller Tigren,
Üzündeki etden igren,
Elindeki demir dirgen
Çalhaçaldı Dırgına'da.*

*Çayıruları düz gördüler,
Özlerini yüz gördüler,
Hasta'yı yalnız gördüler,
Kalmakaldı Dırgına'da.*

Dırgına köyünün adı âşıkın diğer bir şiirinde de geçiyor:

*Men Hasta'yam, bağda bostan ekerem,
Dırgına'da bir gözele nökerem,
İndi cani-dilden nara çekerem,
Tamam çarşı-bazar yanar, efendim.*

2. Axılkelek'in *Xavet* köyü. Çıldır ve Karşı âşıkların ekseriyyeti, o cümleden âşık san'atına ve diğer âşıklara dair bilgilere sahip günümüzün meşhur âşıklarında *Şeref Taşlıova* da Hasta Hasan'ın Xavetli olduğu görüşündedir. Bu fikri bazı Türk araştırmacıları, o cümleden *Yunus Zeyrek, Haydar Çetinkaya, Selahaddin Dündar* ve diğerleri de desteklemektedir.

3. Axılkelek'in *Lebis* köyü. Bu mülahaza, bazı araştırmacı, âşık ve kendilerini Hasta Hasan'ın neslinden sayan bazı kişiler tarafından söylenmektedir. Tarih kayıtlarında görülüyor ki, Türk-Rus savaşından sonra, 1830 yılında Anadolu'da yaşayan Ermenilerin Cavaxet'e göç etmesi neticesinde 1831'de Karapapak-Terekemelerin bir kısmı Rusya sınırında bulunan Niyala Düzü arazisine gelmiş. Burada Lebis merkezli yerleşim birimleri kurmuşlar. Yani burası hem bir köy hem de bazı küçük köylerin merkezi, nahiye durumundadır.

Burada nasıl bir sonuca varabiliriz? Hasta Hasan da bazı köylüleriyle birlikte doğduğu yeri terk ederek *Lebis camiasına* sığınmıştır. O, 1831'den sonra ömrünün sonuna kadar buranın sâkini olmuştur. Xavet ve Lebis arazisi birbirine yakın köylerden ibaretti. Bu konuda arşivlere de baktık. XIX. yüzyılın ortalarında Xavet köyüne dair Tahrir Defteri'ni görmüş olsak da Lebis köyüne dair benzer resmî belgeye rastlamadık. 1850'de yazıya geçmiş Xavet köyüne aid Tahrir Defteri'nde Hasan adlı iki kişiye dair kayıt var: Biri *Hasan Veli oğlu* (50 yaşında); oğulları: *İsmayıl* (20 yaşında) ve *Osman* (12 yaşında). Diğer *Hasan Ahmed oğlu* (40 yaşında).²

Birinci kaydın Hasta Hasan'a ait olduğu tahmin edilebilir. Çünkü yakınları tarafından onun iki oğlundan birinin adının *İsmayıl* olduğu söylenmektedir.³ Elbette bunca sene sonra bir şecere hakkında kesin şeyler söylemek zordur. Ancak Tahrir Defteri'ndeki *Xavetli Hasan'ın* 1800'de doğmuş olması bu devir şübhesiz tahmindir. Fakat yukarıda bahsettiğimiz tarihî şahıslarla görüşmeler ve diğer belgeler, bu şahsın yaşı, Hasta Hasan'ın yaşadığı devirle örtüşüyor.

Hicrî tarihle 1214, miladî ile 1800'e tesadüf ediyor. Bu tarih de Tahrir Defteri'ndeki *Hasan Veli oğlunun* doğum tarihiyle aynıdır.

Büyük bir ihtimalle yukarıda ayrı ayrı zamanlarda sanatkar olarak gösterdiğimiz her üç köyde yaşamıştır ve bu köylerin her üçü Lebis nahiyesi dahilinde birbirine komşu olan köylerdir.

Hasta Hasan'ın ölüm tarihi de kesin olarak tespit edilememiştir. Zannediyoruz o, bir şiirindeki "*Seksen üçte ömrü tamam eylerem.*" mısrasında kendisinin 83 yaşında olmasını değil, hicrî tarihle 1283'ü nazara almıştır. Bu da miladî tarihle 1866'dır ve bu tarih de sanatkârın hayatına uygundur:

*Hasta Hasan, gamlı gamlı söylerem
Qara hançar vurup bağrım teylerem,
Seksən üçdə ömrü tamam eylerem,
Sayılmaz tarixi kaderim mənəm.*

Böylece işaret ettiğimiz hususlar ışığında diyebiliriz ki Hasta Hasan 1800'de dünyaya gelmiş ve 1866'da vefat etmiştir.

Hasta Hasan'ın eldeki şiirleri de gözden geçirilmelidir. Meselâ onun, 'bax' rədifli divanisi günümüze çeşitli varyantlar hâlinde gelmiştir. Bunların içinde Üstad-Aşık İskender Ağbabalı'nın⁴ və Axılkelekli Arçıl Lomsadze'nin elyazmasındaki varyantların daha doğru ve düzgün olduğu kanaatindeyiz. Zira bu varyantlarda diğerlerinden farklı ve doğru olarak *Qara Zülal*, o devrin sanatkârı olarak gösterilmiyor. Bence bu bendin son mısraları aşağıdaki gibi olmalıdır:

*Vakif her dertdən kanandı,
O **gevherin** kıymatı yok,
Qul Qarani gazez eyler
Âşık Ömer sözde birdi.*

Ne Hasta Hasan'dan önce ne de onunla aynı devirdə *Qara Zülal* adında bir sanatkâr yaşamamıştır. *Posoflu Âşık Zülâli'nin* âşıklık faaliyeti ise XIX. asrın sonları XX. asrın evvellerine təsadüf etməkdir.

Karapapaqların klasik sanatkârı, eşsiz və benzersiz şiir kudretinə sahib, samimi, lirik və içten şiirlerin müəllifi olan Hasta Hasan hakkında araştırmalarımız davam etməkdədir. Zira hakikəten ilahî bir ilham sahibi, hakk âşığı olan bu böyük sanatkârın çox az şiiri günümüze gelebilmişdir. Şiirdən və san'attan az da olsa anlayan herkesin böyle sanatkârların hayatına, faaliyetinə adaletlə və diqqətlə yaxlaşması, Karapapaqların yaşadığı hər üç edebî və coğrafi arazinin (*Borçalı*, *Axılkelek* və *Çıldır*) sanat və akrabalıq ilişkilerinin, diğər kutsal münasebetlərin üzərinə çıxarılmasında atnık, kültürel və tarixî bahislərin aydınlatılmasında böyük ilmi və manevi önem taşımaktadır.

Hasta Hasan'ın elimizdə olan şiirlerinden bazı örnəklər təqdim edelim:

I.
Gözəllərin dergâhına uğradım,
BİRER BİRER bari varın, gözəllər.
Bəriyə varanda can tezəlenir
Hak yetirib bu güzari, gözəllər.

Kiminiz kınalar ezmişsiz yüzə,
Kiminiz şekerlər katmışsiz söze,
Yüz tutub nazarlar çevirin bize,
Sevindirin dostu yarı, gözəllər.

Hasta Hasan diyer, dür'dür sözümüz,
Gözəllərdə kaldı iki gözümüz,
Baka baka bir âşıkə yüzünüz,
Yedirtməyin zehrimarı, gözəllər.

II.
Yetişdi hesablar, doldu matlaba,
Şükür, üstümüze çaldı bir güneş.
Çıplaktı cesedim, zayıftı atım,
Gene derler bin, dağları bir gün aş.

Ne oğuldu, ne uşakdı, ne bala,
Ne hataydı, ne kazaydı, ne bela.
Gönlüm yoktu ne şəkere, ne bala,
Isdırlar, içirirler, bir gün aş.

Bahtı siyah talehim de oldu gün,
Açamazlar bağladığımı ol düğün,
Eşitsələr **Hasta Hasan** öldüğün,
Çağırırlar, gel, mezarı bir gün eş.

III.
Gözəllər bezenmiş toya gederlər,
Sizləyə amanat, kız oynamasın.
Yığılırlar rica, minnet ederlər,
Yüngüllük eyleyib tez oynamasın.

El-alem yığılıb ona baxarlar,
Yahşı ada yaman adlar takarlar,
Oynadırlar, sonra başa kakarlar,
Al vala altında göz oynamasın.

Hasta Hasan der ki, ala göz yarım,
Kurban olsun sana dövletim, varım,
Demem oynamasın, oynasın hanım,
Kemerden aşağı diz oynamasın.

IV.
Nazlı yardan name geldi, üzüldü canım bugün,
Açmışam yare melhemim, hanı Lokman'ım bugün?
Adularım çar köşədə bekliyor yollarımız,
Ellerinde tığ ü şemşir, tökerlər kanım bugün.

Kara bağrım şan-şan oldu, ya çürür, ya deline,
Seveni sevene ver ki, düşmesin yâd eline,
Öldürürsen özün öldür, verme cellâd eline,
Bu derdlərə ilâc eyle şah u sultanım bugün.

Bu dünya fani dünyadır, kalmadı Süleyman'a,
Hastanın cürmü günahın afveyle, ya Rabbenə,
Şükür olsun ol Huda'ma sed-hezar hamd ü senə,
Şərəfim İslâm yaratmış gani Sübhan'ım bugün

*Bu yazı, merhum Prof. Hacılar'ın vefatından sonra oğlu Dr. Fəhri Valehoğlu tərəfindən dergimize göndərilmiş; Yunus Zeyrek tərəfindən az kəsaltma ilə Türkiyə Türkçəsinə aktarılmışdır.

- 1 Fəxri Valehoğlu, Qarapapaqlar və onların XIX əsr hərb tarixi, Bakı, 2005, s. 113.
- 2 Gürcistan Mərkəzi Tərih Arşivi (GMTA), fond. 254, s. 2, iş № 122.
- 3 Ali Şamil, Hasta Hasan'ın ömrü yoluna dair bir dəqiqləşdirmə (Ortaq Türk keçmişindən ortağ Türk gələcəyinə, II Uluslararası Folklor Konferansının materialları), Bakı, 2004, s. 106-116.
- 4 Azərbaycan Folkloru Antologiyası, VIII (Ağbaba Folkloru), Bakı, 2003, s. 343-358.